

পাঠ নং ১৪

মহাজনপদ

মূল অৰ্থতঃ

- জন আৰু জনপদৰ সৃষ্টি কেনেকৈ হৈছিল সেই বিষয়ে জনা।
- মহাজনপদ গঠনৰ বিষয়ে ধাৰণা লাভ কৰা।
- মহাজনপদৰ ভৌগোলিক অৱস্থিতিৰ বিষয়ে ধাৰণা লাভ কৰা।
- মহাজনপদৰ সময়ত পুৰণি ভাৰতৰ আৰ্থ-সামাজিক অৱস্থাৰ বিষয়ে আভাস পোৱা।
- মহাজনপদৰ পৰা সাম্ৰাজ্যলৈ উন্নীত হোৱা মগধৰ উত্থানৰ বিষয়ে জনা।

তোমালোকে আগতে পাই আহিছা যে আমাৰ সভ্যতা-সংস্কৃতি, বিভিন্ন ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ মাজেদি বৰ্তমানৰ ৰূপ পাইছে। একেধৰণে ৰাজনীতিৰ ক্ষেত্ৰতো বহুতো পৰিৱৰ্তন হৈছিল। অতীত ভাৰতত দ্ৰাবিড়, আৰ্য-অনাৰ্য আদি বহুতো জাতি-গোষ্ঠীয়ে বসবাস কৰিছিল। এই গোষ্ঠীবোৰৰ ভিতৰত আৰ্য সকলৰ দ্বাৰা ৰচিত বেদ, উপনিষদ, পুৰাণ, বামাণ, মহাভাৰত আদি সাহিত্যসমূহৰ জৰিয়তে সেই সময়ৰ ৰাজনৈতিক, ধৰ্মীয় আৰু আৰ্থ-সামাজিক দিশবোৰৰ বিষয়ে কিছু কথা জানিব পাৰোঁ। আৰ্যসকলৰ শাসন প্ৰণালীৰ আদিত গঢ় লৈ উঠা বিশ বা জনৰ পৰাই ক্ৰমে জনপদ, মহাজনপদ আৰু সাম্ৰাজ্যৰ সৃষ্টি হৈছিল।

মনকৰিবলগীয়া কথা হ'ল যে বৰ্তমানৰ নিচিনা আৰ্যসকলৰ সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক জীৱনৰো ভিত্তি আছিল পৰিয়াল। আজিকালিৰ নিচিনা সেই সময়তো কেইবাটাও পৰিয়াল ওচৰা-উচৰিকৈ বাস কৰি একোখন সমাজ গঢ়ি তুলিছিল। এনেধৰণৰ একোখন সমাজক 'জন' বোলা হৈছিল। অন্যহাতে ইয়াৰ সাধাৰণ লোকসকলক 'বিশ' বুলি কোৱা হৈছিল। এই জনবোৰৰ জীৱিকা নিৰ্বাহৰ মূল উৎস আছিল পশুপালন। এই জনবোৰৰ প্ৰতিটোতে গৰু, ঘোঁৰা আৰু ৰথৰে চহকী কিছু সংখ্যক প্ৰতিপত্তিশালী লোক আছিল। এওঁলোকক 'ৰাজা' বোলা হৈছিল। এই ৰাজ্যসকলৰ মাজৰ পৰাই বাহুবলী, শক্তিশালী আৰু যুদ্ধ বিগ্ৰহত নেতৃত্ব দিব পৰা একোজন ব্যক্তি ৰজা বা ৰাজন হৈছিল। অতীতত এই ধৰণেৰে 'ৰজা' পদৰ সৃষ্টি হৈছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। বৰ্তমান সময়তো পৃথিৱীৰ কোনো কোনো দেশত ৰজাৰ শাসন থকা দেখা যায়। তোমালোকে বাকু ইংলণ্ডৰ ৰজা, থাইলেণ্ডৰ ৰজা, ভূটানৰ ৰজা আদিৰ নাম শুনা নাইনে?

জানি থওঁ আহাঃ

ৰাজন বা ৰজা 'জন'ৰ সৰ্বোচ্চ ক্ষমতাৰ অধিকাৰী আছিল। কিন্তু তেওঁ স্বেচ্ছাচাৰী নাছিল। 'জন'ৰ বয়োবৃদ্ধসকল আৰু জনসাধাৰণৰ পৰামৰ্শ মতে তেওঁ শাসন কাৰ্য চলাইছিল। 'সভা' আৰু 'সমিতি' নামৰ তেওঁলোকৰ দুটা সংগঠন আছিল। 'সভা' সমাজৰ বয়োবৃদ্ধ আৰু অভিজ্ঞ লোকসকলক লৈ গঠিত হৈছিল, অন্যহাতে সমিতিত জনৰ সকলোৰে ভাগ ল'ব পাৰিছিল।

এইখিনিতো জানি থোৱা ভাল যে ৰাজতন্ত্ৰৰ সমান্তৰালভাৱে সেইসময়ত গণৰাজ্য কিছুমানো গঢ় লৈ উঠিছিল।

এইবোৰ হিমালয়ৰ পাদদেশ অঞ্চলত স্থাপিত হৈছিল। ইয়াৰ শাসন ব্যৱস্থা মন্ত্ৰী পৰিষদে পৰিচালনা কৰিছিল। ইয়াত ৰজাক নিৰ্বাচন কৰা হৈছিল। তেওঁ উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰে ৰজা হ'ব নোৱাৰিছিল, যেনে- শাক্য, লিচ্ছবী, মল্ল আদি।

টোকা প্ৰস্তুত কৰা :

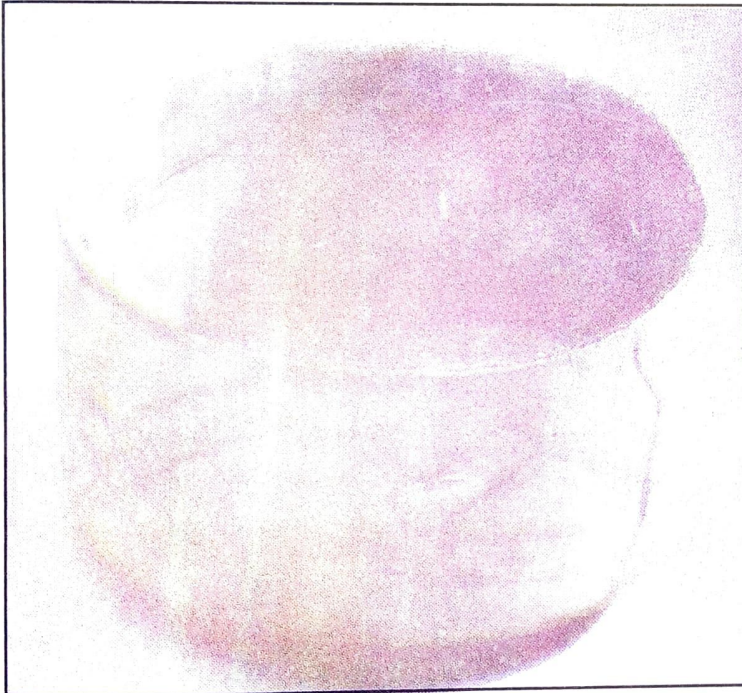
আমাৰ ৰাজ্যখনত কোন কোন জনগোষ্ঠীৰ মাজত বৰ্তমানেও ৰজা আছে ? সেই জনগোষ্ঠীৰ ওপৰত তথ্য সংগ্ৰহ কৰি এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰা।

জনপদ :

দিন যোৱাৰ লগে লগে আদিতৈ সৃষ্টি হোৱা জন বা বিশবোৰৰ জীৱন-যাপন প্ৰণালীৰ ক্ৰমান্বয়ে পৰিৱৰ্তন হ'বলৈ ধৰিলে। পশুপালক আৰ্যসকল লাহে লাহে কৃষকলৈ সলনি হ'ল। তেওঁলোকে নানা ধৰণৰ কৃষিকাৰ্য কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। এইদৰে কৃষকলৈ সলনি হোৱাৰ লগে লগে প্ৰতিটো 'জন'ৰ মানুহখিনি একোটা অঞ্চলত গাঁও পাতি স্থায়ীভাৱে বাস কৰিবলৈ বাধ্য হ'ল। এনেকৈয়ে বহু 'জনপদৰ' সৃষ্টি হ'ল। এই জনপদসমূহ উত্তৰ ভাৰতৰ গঙ্গা উপত্যকাৰ সমভূমি অঞ্চলত ঘাইকৈ গঢ় লৈ উঠিছিল।

জানি থওঁ আহা :

জনপদ হ'ল কোনো এটা 'জন'এ প্ৰথমবাৰৰ বাবে স্থায়ীভাৱে থাকিবলৈ লোৱা অঞ্চল।

চিত্ৰ-১ : মাটিৰ পাত্ৰ

পুৰাতত্ত্ববিদসকলে খনন কাৰ্যৰ সহায়ত প্ৰাচীন ভাৰতৰ কিছুমান ঠাইত এনে জনপদ থকাৰ প্ৰমাণ পাইছে। উদাহৰণ স্বৰূপে দিল্লীৰ ওচৰত থকা পুৰণাকিল্লা, মীৰাটৰ (বৰ্তমান উত্তৰ প্ৰদেশৰ) ওচৰত থকা হস্তিনাপুৰ ইত্যাদি। এই জনপদৰ বাসিন্দাসকলে সাধাৰণতে পঁজা বা জুপুৰি ঘৰত বাস কৰিছিল। এওঁলোকে সাধাৰণতে প্ৰায়বোৰ ঘৰচীয়া জীৱ-জন্তু পুহিছিল। কৃষি কাৰ্যৰ ভিতৰত প্ৰধানকৈ ধান, ঘেঁহু, যৱ, বালি, সৰিয়হ, কুঁহিয়াৰ আদিৰ খেতি কৰিছিল। উৎপাদিত শস্যসমূহ সংৰক্ষণৰ বাবে মাটিৰ কলহ আদি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তেওঁলোকে আন ঘৰুৱা কামতো মাটিৰ পাত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সেই পাত্ৰবোৰ ঘাইকৈ ছাঁই ৰঙৰ আৰু ৰঙা বৰণৰ আছিল। ইয়াত বিভিন্ন ৰেখাচিত্ৰ অঙ্কন কৰা হৈছিল। এইবোৰৰ পৰা সেই সময়ত মৃৎ শিল্পৰ চিত্ৰকলাই গা-কৰি উঠাৰ কথা উমান পাব পাৰি।

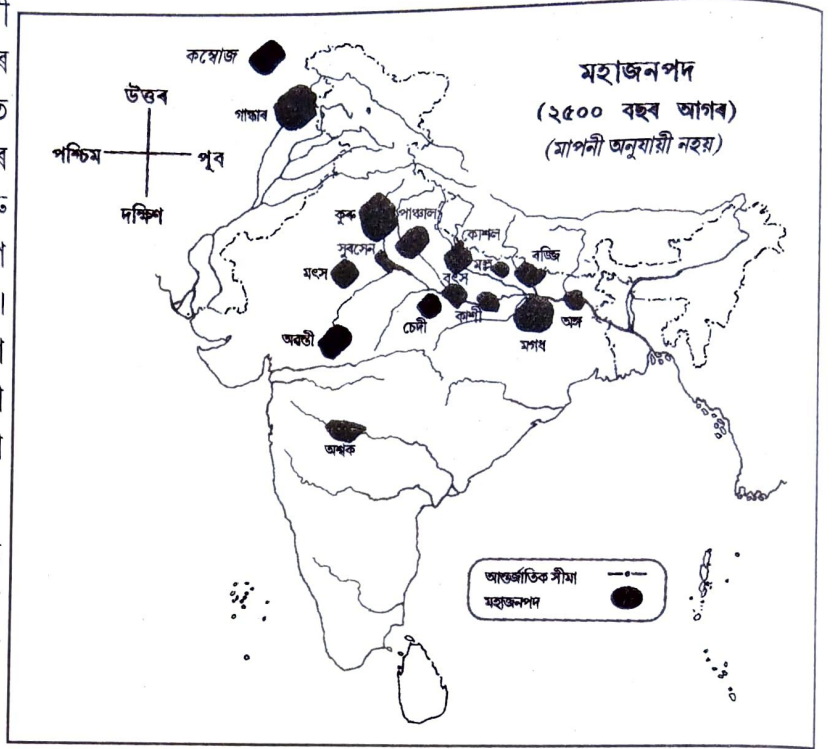
দলত আলোচনা কৰা :

- ক) তোমালোকৰ ওচৰে-পাজৰে থকা মৃৎ শিল্পৰ উৎপাদিত বস্তুবোৰ কি ? এইবোৰ কি কি কামত ব্যৱহাৰ কৰা হয় ?
- খ) ভাৰতবৰ্ষৰ মানচিত্ৰত দিল্লীৰ পুৰণাকিল্লা আৰু মীৰাটৰ হস্তিনাপুৰৰ অৱস্থিতি জানি লৈ সেই ঠাই দুখনলৈ যাবলৈ হ'লে তুমি কোন কেইখন ৰাজ্য পাৰ হৈ যাব লাগিব, সেই ৰাজ্য কেইখনৰ নাম লিখা।

মহাজনপদ :

জনপদসমূহৰ মাজত কিছুমান জনপদ ক্ৰমান্বয়ে ধনে-ধানে আৰু সামৰিক ক্ষেত্ৰত অধিক শক্তিশালী হৈ উঠিছিল। এই শক্তিশালী জনপদসমূহে আন আন জনপদৰ ওপৰত প্ৰভুত্ব স্থাপন কৰি নিজকে আৰু অধিক শক্তিশালী কৰি বিচাৰিছিল। কালক্ৰমত এনেদৰে শক্তিশালী জনপদসমূহে দুৰ্বল জনপদসমূহক নিজৰ অধীনলৈ আনি নিজকে মহাজনপদলৈ উন্নীত কৰিছিল। এই মহাজনপদসমূহে নিজৰ শাসকীয় ক্ষেত্ৰখনত ৰাজধানী চহৰ আৰু ইয়াৰ কেইকাষে ডাঙৰ ডাঙৰ দুৰ্গ নিৰ্মাণ কৰিছিল। ইয়াৰ কেইবাটাও কাৰণো আছিল। সেইবোৰ হ'ল — আনৰ আক্ৰমণৰ পৰা নিজকে ৰক্ষা কৰা, নিজৰ প্ৰতিপত্তি বজাই ৰখা আৰু দুৰ্গৰ ভিতৰত বসবাস কৰা জনসাধাৰণক নিজৰ অধীনত ৰখা ইত্যাদি।

ইতিহাসৰ পৰা আমি প্ৰাচীন ভাৰতত এনে যোদ্ধা মহাজনপদ থকাৰ কথা জানিব পাৰোঁ। কাষৰ মানচিত্ৰত যোদ্ধা মহাজনপদৰ ভৌগোলিক অৱস্থিতি দেখুওৱা হৈছে।

মানচিত্ৰ অধ্যয়ন কৰি উত্তৰ দিয়া :

- (ক) বৰ্তমান ভাৰত ভূ-খণ্ডৰ বাহিৰত কেইখন মহাজনপদ অৱস্থিত আছিল?
- (খ) অসমৰ নিচেই কাষত থকা মহাজনপদ খনৰ নাম কি?

মহাজনপদ সৃষ্টিৰ লগে লগে সমাজত ঘাইকৈ আৰ্থ-সামাজিক দিশত বহুতো পৰিৱৰ্তন আহি পৰিছিল। এতিয়া আহাচোন কি কি ক্ষেত্ৰতনো এই পৰিৱৰ্তনবোৰ ঘটিছিল তাক জানি লওঁ।

অৰ্থনৈতিক দিশ :

ক) কৰ-কাটল সংগ্ৰহ ব্যৱস্থা :

আমি ওপৰত পাই আহিছোঁ যে মহাজনপদসমূহে নিজকে নিৰাপদ আৰু সুৰক্ষিত কৰি ৰাখিবলৈ দুৰ্গ নিৰ্মাণৰ উপৰি ডাঙৰ সৈন্য-বাহিনী পৰিচালনা কৰিবলগীয়া হৈছিল। ইয়াৰ বাবে ৰজা সকলক প্ৰয়োজন হৈছিল অজস্ৰ ধন-সম্পদৰ। তাৰ বাবে ৰজাই বিভিন্ন ধৰণৰ কৰ-কাটল বহুৱাই সম্পদ আহৰণৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। এই কৰ-কাটলসমূহ নিয়মীয়াকৈ সংগ্ৰহ কৰা আৰু মহাজনপদৰ নিৰাপত্তাৰ দিশবোৰ চোৱা-চিতাৰ বাবে বিষয়া নিয়োগ কৰিছিল।

জানি থওঁ আহা :

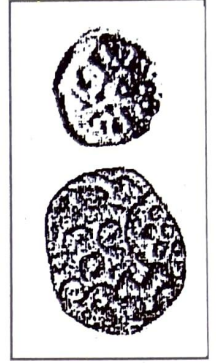
- ★ যোদ্ধা মহাজনপদ হ'ল — অশ্বক, মগধ, কাশী, কোশল, বজ্জি, মল্ল, চেদী, বৎস, কুরু, পাণ্ডাল, মৎস্য, সুৰসেন, অশ্বক, অৱন্তী, গান্ধাৰ আৰু কশ্মোজ।
- ★ মহাজনপদৰ সময়ত শস্যৰ ওপৰত আৰোপ কৰা কৰ সৰ্বাধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি বিবেচিত হৈছিল। কিয়নো ৰাজ্যখনৰ সকলো লোকেই আছিল খেতিয়ক। শস্য উৎপাদনৰ $\frac{1}{6}$ অংশ কৰ হিচাপে ৰজাক দিব লাগিছিল। ইয়াক কোৱা হৈছিল 'ভাগ' বা 'অংশ'।
 - বাঢ়ে বা শিপিনী সকলেও মাহত এদিন ৰজাৰ ঘৰত পৰিশ্ৰম কৰি কৰ আদায় দিবলগীয়া হৈছিল।
 - পশুপালকসকলেও জীৱজন্তু অথবা জীৱজন্তুৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা বস্তুৰ বাবদ কৰ কাটল আদায় দিব লাগিছিল।
 - ব্যৱসায় বাণিজ্য কৰাসকলে তেওঁলোকে বেচা-কিনা কৰিবলৈ অনা বস্তুৰ ওপৰত নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ কৰ-কাটল আদায় দিব লগা হৈছিল।
 - চিকাৰী বা জংঘলত বাস কৰা লোকসকলেও জন্তু বা অন্যান্য কাঠৰ সামগ্ৰী যোগান ধৰি কৰ-কাটল দিব লাগিছিল।

এই বিষয়াসকলে বজাৰ নিৰ্দেশত ৰাজ্যখন সুকলমে পৰিচালনা কৰিছিল। মন কৰিবলগীয়া যে এই সময়ৰ পৰাই বজাক নিয়মীয়াকৈ কৰ-কাটল আদায় দিয়াটো নিয়মত পৰিণত হৈছিল।

চিত্ৰ - ২ : প্ৰাচীন লিপি

মহাজনপদৰ সময়ত বেপাৰ-বাণিজ্যই বিশেষ প্ৰসাৰতা লাভ কৰিছিল। ইয়াৰ বাবে মুদ্ৰাৰ প্ৰচলন আগতকৈ বৃদ্ধি পাইছিল। অৱশ্যে তেতিয়াও বিনিময় প্ৰথা (বয়-বস্তু সালসলনি কৰা) ঠায়ে ঠায়ে চলি আছিল। ব্যৱসায়ীসকলে তেওঁলোকৰ প্ৰয়োজনীয় হিচাপ-নিকাচ ৰাখিবৰ বাবে আৰু দূৰ-দূৰণিলৈ খবৰ পঠিয়াবলৈ লিপি প্ৰয়োগ কৰিছিল। লিপিৰ সহায়ত ৰজাসকলে কৰ

চিত্ৰ - ৩ :
প্ৰাচীন মুদ্ৰা

সম্পৰ্কীয় হিচাপ লিখিত ৰূপত ৰাখিছিল।

দলত আলোচনা কৰি লিখা :

- (ক) বৰ্তমান আমি দিবলগীয়া কৰ-কাটলৰ তালিকা এখন প্ৰস্তুত কৰা।
- (খ) লিপিৰ আৱিষ্কাৰে সমাজলৈ কেনে ধৰণৰ সুবিধা আনিছে?
- (গ) বিনিময় প্ৰথাৰ সুবিধা-অসুবিধাবোৰ কি কি?

খ) কৃষিকাৰ্য :

মহাজনপদবোৰ গঢ়ি উঠাৰ সময়ত জনসংখ্যা যথেষ্ট বৃদ্ধি হৈছিল আৰু ৰাজ্যসমূহৰ প্ৰতিপত্তিও যথেষ্ট বাঢ়িছিল। বৰ্ধিত জনসংখ্যাৰ চাহিদা পূৰাবলৈ অধিক উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ প্ৰয়োজনীয়তা আহি পৰে। ফলত ৰাজ্যত কৃষি ক্ষেত্ৰত আমূল পৰিৱৰ্তন ঘটাই অধিক উৎপাদন বঢ়োৱাৰ কাম আৰম্ভ হৈছিল। অধিক সংখ্যক কৃষিভূমি কম সময়তে চহাই কৃষিকাৰ্য কৰিবৰ বাবে কাঠৰ সঁজুলিৰ পৰিৱৰ্তে লোৰে তৈয়াৰী দা, কুঠাৰ, কোৰ, নাঙলৰ ফাল আদি সঁজুলিৰ ব্যাপক ব্যৱহাৰ হ'বলৈ ধৰে। দ্বিতীয়তে, নিৰ্দিষ্ট ঠাইত বীজ সিঁচি তাৰ পৰা পুলি তুলি নি পথাৰত ৰোপণ কৰা হৈছিল। ইয়াৰ আগলৈকে পথাৰত গুটি সিঁচি খেতি কৰা হৈছিল। সিঁচি দিয়া গুটিবোৰ চৰাই-চিৰিকটিয়ে খাই অনিষ্ট কৰি কৃষিৰ উৎপাদন হ্ৰাস কৰিছিল। ৰোপণ কৰা কৃষি পদ্ধতিৰ ফলত উৎপাদন বাঢ়িবলৈ লয়। তেনে ৰোপণ পদ্ধতি আজিও কৃষি-কাৰ্যত চলি আছে।

দলত আলোচনা কৰা :

- (ক) ৰোপণ কৃষি পদ্ধতিৰ সুবিধাবোৰ কি?

গ) বিভিন্ন বৃত্তিধাৰী লোক :

কৃষিকাৰ্যই প্ৰসাৰতা লাভ কৰাৰ লগে লগে মানুহৰ ধন-বল বৃদ্ধি পাই আহিল। মানুহে আড়ম্বৰপূৰ্ণ জীৱন যাপন কৰিবলৈ সক্ষম হ'ল। ফলস্বৰূপে সমাজত ধুনীয়া ধুনীয়া বাচন-বৰ্তন, আ-অলংকাৰ, কাপোৰ কানি, অন্যান্য আচবাব-আদিৰ চাহিদা বৃদ্ধি পালে। এই চাহিদা পূৰণ কৰিবৰ বাবে সমাজত বহুতো কলাকুশলী লোকৰ সৃষ্টি হ'ল আৰু অন্য ঠাইৰ পৰাও এনে লোকৰ আগমন ঘটিল। ফলস্বৰূপে সমাজত বাঢ়ে, কমাৰ, কুমাৰ, সোণাৰী, চিত্ৰকৰ, শিপিনী আদি বৃত্তিৰ সৃষ্টি হ'ল। বৰ্তমান আমাৰ সমাজতো এনে বৃত্তিয়াল বহু লোক আছে।

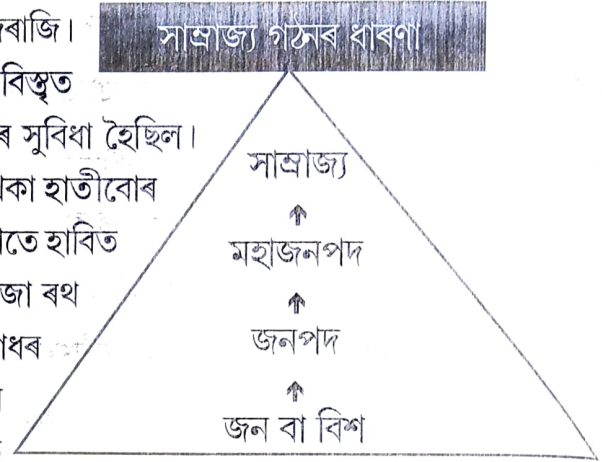
তথ্য সংগ্ৰহ কৰা :

তোমাৰ অঞ্চলত ওপৰত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ কি কি বৃত্তিৰ লোক আছে? তেওঁলোকে কি কি সামগ্ৰী তৈয়াৰ কৰে?

সাম্ৰাজ্য হিচাপে মগধৰ উত্থান :

তোমালোকে ইতিমধ্যে জানিব পাৰিছা যে মহাজনপদ বা জনপদসমূহৰ মাজত সাধাৰণতে নিজৰ প্ৰতিপত্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ সততে অৰিয়া-অৰি চলিছিল। ফলস্বৰূপে মগধ, কোশল, বৎস আৰু অৱন্তীয়ে এনে প্ৰতিপত্তিৰেই অন্য মহাজনপদবোৰ নিজৰ অধীনলৈ আনে। শেষলৈ এই চাৰিখন মহাজনপদহে তিষ্ঠি থাকিল। এই কেইখনৰ ভিতৰত মগধেই আছিল সবাতোকৈ শক্তিশালী। বৰ্তমানৰ বিহাৰ ৰাজ্যৰ ৰাজধানী পাটনাৰ আশে-পাশেই এই মগধ ৰাজ্য গঢ়ি উঠিছিল।

মগধ শক্তিশালী হোৱাৰ মূলতে আছিল ইয়াৰ প্ৰাকৃতিক সম্পদৰাজি। প্ৰধান নদী গংগা আৰু শোণ মগধৰ মাজেদি বৈ গৈছিল বাবে এই বিস্তৃত অঞ্চল সাৰুৱা আছিল। ইয়াৰ ফলত পৰিৱহণ, পানীযোগান আদিৰ সুবিধা হৈছিল। তদুপৰি মগধৰ বহু অঞ্চল হাবি-বননিৰে পৰিপূৰ্ণ আছিল। হাবিত থকা হাতীবোৰ ধৰি আনি প্ৰশিক্ষণ দি সৈন্য বাহিনীৰ কামত লগোৱা হৈছিল। অন্যহাতে হাবিত থকা মূল্যবান কাঠবোৰৰ জৰিয়তে ঘৰ সজা, জন্তুৰে টনা গাড়ী সজা বথ আৰু অন্যান্য সামগ্ৰী প্ৰস্তুত কৰাত সহায় হৈছিল। ইয়াৰ উপৰি মগধৰ কোনো কোনো অঞ্চলত 'লো'ৰ খনি পোৱা গৈছিল। এইবোৰৰ দ্বাৰা অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ, কৃষিৰ সা-সঁজুলি আৰু অন্যান্য আচৰাব নিৰ্মাণত সহায় হৈছিল। সেয়েহে, এই সকলো ফালৰ পৰা শক্তিশালী হৈ মগধে অন্য মহাজনপদৰ ওপৰত পৰবৰ্তী সময়ত সহজে নিজৰ কৰ্তৃত্ব স্থাপন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

বিন্ধিসাৰ, অজাতশত্ৰু, মহাপদ্মনন্দ আদি শাসনকৰ্তাসকলৰ দিনত মগধ অধিক শক্তিশালী ৰূপত অৱতীৰ্ণ হৈছিল। অংগ, বৈশালী, লিচ্ছবী, মল্ল আদি অঞ্চলসমূহৰ অন্তৰ্ভুক্তি আৰু উত্তৰ-পশ্চিম দিশত ৰাজ্য বিস্তাৰৰ ফলত কালক্ৰমত মগধ ৰাজ্যৰ সাম্ৰাজ্যলৈ উত্তৰণ ঘটিছিল। এনেদৰেই ক্ৰমে মহাজনপদসমূহৰ ঠাইত ভাৰত ভূখণ্ডৰ বিভিন্ন স্থানত ৰাজ্য আৰু সাম্ৰাজ্যই গঢ় লৈ উঠে। পৰবৰ্তী সময়ত মৌৰ্যবংশ প্ৰতিষ্ঠা কৰি চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যই মগধক এখন শক্তিশালী সাম্ৰাজ্য হিচাপে গঢ় দিয়ে।

মনত ৰাখিবলগীয়া কথা :

- কেইবাটাও ফৈদ বা পৰিয়াল একেলগে গোট খাই এখন সমাজ গঢ়ি তুলিছিল আৰু এনে ধৰণৰ ক্ষুদ্ৰ একোখন সমাজক 'জন' বোলা হৈছিল।
- 'সভা' আৰু 'সমিতি' জনৰ দুটা উল্লেখযোগ্য অনুষ্ঠান আছিল।
- জনপদসমূহ উত্তৰ ভাৰতৰ গঙ্গা উপত্যকা সমভূমি অঞ্চলত গঢ় লৈ উঠিছিল।
- মহাজনপদ সৃষ্টিৰ লগে লগে সমাজত আৰ্থ-সামাজিক দিশত বহুতো পৰিৱৰ্তন আহি পৰিছিল।
- নিজকে নিৰাপদ আৰু সুৰক্ষিত কৰিবলৈ মহাজনপদসমূহে দুৰ্গ নিৰ্মাণ কৰিছিল।
- মহাজনপদসমূহে নিজকে আৰ্থিকভাৱে সবল কৰিবলৈ কৰ-কাটলৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল।
- মহাজনপদসমূহে উন্নত ধৰণৰ লোৰে তৈয়াৰী সা-সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰি আৰু বীজ সিঁচি, পুলি ৰোপণ কৰি অধিক শস্য উৎপাদন কৰিছিল।
- মহাজনপদৰ সময়ত মুদ্ৰাৰ ব্যৱহাৰ বৃদ্ধি পাইছিল।
- যোদ্ধাখন মহাজনপদৰ ভিতৰত শেষলৈ মগধ ক্ৰমান্বয়ে অধিক শক্তিশালী হৈছিল।
- চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যই মগধত মৌৰ্যবংশ প্ৰতিষ্ঠা কৰে।

অনুশীলনী :

১) সাঁচা-মিছা নিৰ্ণয় কৰা—

- ক) পুৰাতত্ত্ববিদসকলে খনন কাৰ্যৰ দ্বাৰা জনপদসমূহৰ বিষয়ে তথ্য লাভ কৰিছিল।
- খ) জনপদৰ দিনত বিভিন্ন বঙৰ মাটিৰ পাত্ৰ তৈয়াৰ কৰা হৈছিল।
- গ) মহাজনপদৰ সময়ত লোৰ ব্যৱহাৰ হোৱা নাছিল।
- ঘ) মহাজনপদৰ দিনত শস্যৰ ওপৰত $\frac{1}{6}$ অংশ কৰ নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছিল।
- ঙ) মহাজনপদসমূহ সমগ্ৰ ভাৰততে সিঁচৰতি হৈ আছিল।

২) শুদ্ধ উত্তৰটো বাছি উলিওৱা—

ক) তলৰ কোনখন মহাজনপদত ৰাজতন্ত্ৰ নাছিল?

- ১) মগধ, ২) লিচ্ছবী, ৩) অঙ্গ, ৪) অৱন্ত

খ) মগধ ৰাজ্যৰ কাষতে থকা নদীখন হ'ল।

- ১) গংগা, ২) যমুনা, ৩) কোশী, ৪) মহানদী

গ) তলৰ কোন খন ঠাই যোদ্ধামহাজনপদৰ অন্তৰ্ভুক্ত নহয়?

- ১) কোশল, ২) বৎস, ৩) হস্তিনাপুৰ, ৪) অৱন্তী

ঘ) কোন বৃত্তিৰ লোক মহাজনপদসমূহত নাছিল?

- ১) বাঢ়ৈ, ২) কুমাৰ, ৩) শিপিনী, ৪) পেছাদাৰী স্থপতি

ঙ) কোনজন ৰজাৰ দিনত মগধ সাম্ৰাজ্যত পৰিণত হৈছিল?

- ১) বিম্বিসাৰ, ২) অজাতশত্ৰু, ৩) মহাপদ্মনন্দ, ৪) চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্য

৩) উত্তৰ লিখা—

ক) মহাজনপদৰ দিনত কি উপায়েৰে খাদ্য শস্যৰ উৎপাদন বঢ়োৱা হৈছিল?

খ) ৰাজন পদৰ নিৰ্বাচন কোনে কৰিছিল?

গ) মহাজনপদৰ ৰজা সকলে কিয় দুৰ্গ নিৰ্মাণ কৰিছিল?

ঘ) মগধ শক্তিশালী হোৱাৰ মূল কাৰণবোৰ কি আছিল?

ঙ) মহাজনপদৰ দিনত লিপিক বিশেষকৈ কি কি কামত ব্যৱহাৰ কৰিছিল?

৪) দলত আলোচনা কৰি উত্তৰ লিখা—

ক) জনপদৰ দিনত ৰজা নিৰ্বাচন আৰু বৰ্তমান শাসক সকলৰ নিৰ্বাচনৰ মাজত কি অমিল দেখা যায়?

খ) মহাজনপদসমূহৰ সময়ত জনসাধাৰণে কি কি কৰ শোধাইছিল?

৫) মানচিত্ৰ চাই উত্তৰ লিখা —

ক) সিন্ধু নদী ভাৰতৰ কোন দিশত অৱস্থিত? ই বৰ্তমান ভাৰতৰ কোন কোন ৰাজ্য চুই গৈছে?

খ) প্ৰাচীন মগধ বৰ্তমান ভাৰতৰ কোন ৰাজ্যত অৱস্থিত?
